

Литературлуг

НОМЧУЛГА

А. А. Алдын-оол, А. Д. Иргит, С. Ч. Иргит

Бодуң номчу

Тыва Республиканың
өөредилге болгаш эртем ямызы сүмелээн

Немелделиг, эдилгелиг үндүрүлгө

Кызыл · 2020

Эртем талазы-биле редактору *А. С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.
Рецензентилери *Л.С. Кара-оол*, филология эртемнериниң кандидады, доцент; *А. Х. Херел*,
филология эртемнериниң кандидады.

Тускай демдеглелдер:

- — айтырыглар болгаш онаалгалар
- — сөстөр-биле ажил
- — эжиң-биле ажилда
- — кыдыраашка ажилда

Литературлуг номчулга. Бодуң номчу. 1 класс. Ниити өөрөдилге
А 45 черлеринге өөрөдилге ному /— [А. А. Алдын-оол, А. Д. Иргит,
С. Ч. Иргит]. — Немелделиг, эдилгелиг үндүрүлгө. — Кызыл: Национал
школа хөгжүдөр институт, 2020. — 96 ар. — ISBN 978-5-904864-96-5.

Өөрөдилге ному РФ-тиң ӨФКС-түң негелделеринге дүүштүр эге ниити өөрөдилге
черлериниң 1 клазынга «Литературлуг номчулгага» кылдынган.

ББК 81.2 Ту

ISBN 978-5-904864-96-5

- © А. А. Алдын-оол, 1994
- © А. А. Алдын-оол, 2004, немелделиг
- © А. А. Алдын-оол, 2006, 2011, немелделиг
- © Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном
үндүрер чери, 2013, немелделиг
- © Национал школа хөгжүдөр институт, 2020

Эргим уруглар!

Бирги класска «Литературлуг номчулгадан» чаа билиглер-биле чепсегленип, дыка хөй солун чүүлдерни билип, бодуңар номчуп өөренип алыр силер. Бо ном силерге «Билиглер делегейинче» баар кайгамчык чараш орукту айтып бээр.

Чүнүң-биле таныжып алыр бис:

- солун чечен чугаалар, тоолдар, шүлүктер, ырылар-биле;
- тывызыктар, үлегер домактар, дүрген чугаалар-биле.

Чүге өөренип алыр бис:

- үннерни шын адап, слогтарны кожуп, сөстөрни, домактарны медреселдиг номчуп;
- номчаан чүүлдүң кол утказын сайгарып билиринге.

Чүнү сактып алыр бис!

Бо бүгүнү шиңгээдип алыры, силерниң эш-өөрүңер-биле бир демниг ажылдап билириңерден, номчаан чүүлүңерниң бодалын шын тодарадып, сайгарып, утказын дорт дамчыдып билириңерден кончуг хамааржыр.

Өөредилгеге чедишкиннерни күзедивис!

Аа
а — аа

Лл

Ыы
ы — ыы

Мм

Оо
о — оо

Сс

Уу
у — уу

Нн

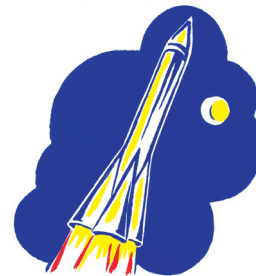
Ээ
э — ээ(е)

Чч

Ии
и — ии

Рр

Өө
ө — өө

Шш

Үү
ү — үү

А О | Л М

Сөстөрни кожуп номчуңар.

ла — лаа

ма — маа

мо — моо

ал — аал

ам — аам

ма — маа

ол — оол

ом — оом

мал — ала

Ай-дедир номчуңар.

321	?
аал	

21	?
ам	

321	?
ама	

Шын домактардан тургузуп номчуңар.

Ол оол.

— Ма, оол, ала

Оол ала

а — ла

? Кандыг слогтар-дыр?

Үлегери:

ма — кыска ажык үннүг ажык слог;

ал — кыска ажык үннүг дедир слог.

ла — ал

ма — ам

ма

лаа — аал

маа — аам

мал

С Н

Слогтарны шын номчуңар.

са — саа

со — соо

ас — аас

ос — оос

на — наа

он — оон

ан — аан

но — ноо

Слогтарны кожуп номчуңар.

са
ма

наал

с . н	? а
с . . н	

Домактарны номчуңар, утказын чугаалаңар.

— Санаа, маа сал. Са-наа, са-на.

Маа сан са-наал. А-маа, ма-на.

Чуруктарны көргөш, домактарны номчуңар.

Ол са-лаа.

Ол ас.

Ол аас.

Ол ном.

Ы У | Ч Р

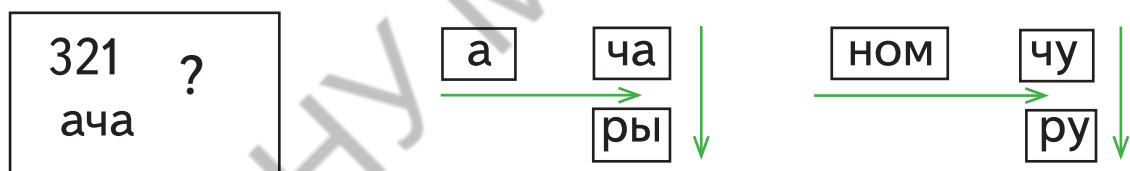
Слогтарны номчуңар.

ча — чаа	ра — раа	ру — руу
чы — чыы	ар — аар	ур — уур
чо — чоо	ры — рыы	ор — оор
чу — чуу	ыр — ыыр	он — оон

Сөстөрүн шын номчааш, утказын чугаалаңар.

чаан	чаар	ча-ры	чы-раа
чоон	чоор	чо-ру	чу-руу
ча-нар	чы-ры	чу-ру	мал-чын
чо-нар	чы-рыыр	чу-руур	аал-чы

Номчуңар. Чүнү эскердиңер, чугаалаңар.

Номчуңар. Утказын чугаалаңар.

Уран — малчын. Малы чы-раа. Уран чыраа
 ма-лын му-нар. А Очур-оол чары мунар. Олар
 аал чоруур. Саанчы малын саар. Ачам чанар.

Быжыглашкын

Номчуңар.

а-рын	ал — алып	
ча-рын	сал — са-лып	
сы-рын	со-лу — со-луур	
саан-чы	ма-на — ма-наар	
чуур	о-лар	оон — моон
чыыр	о-лур	аас — маас

Кожуп номчуңар.

сал	}	чы	чу	}	нар
мал		ча			
аал		му			

Домактарны аянныг номчуңар.

Малчын Маар-оол, саанчы Сынаа ном номчаан-нар.

— Марина, ма.

Сырын-сырын, сырынна-ла! Солаан ам чарын салыр.

Ай-дедир номчуңар.

321 ?
ыры

321 ?
ары

Ү И

Слогтарны шын номчуңар.

лү — лүү

сү — сүү

үн — үүн

мү — мүү

үс — үүс

чү — чүү

үм — үүм

нү — нүү

үр — үүр

ли — лии

чи — чии

ир — иир

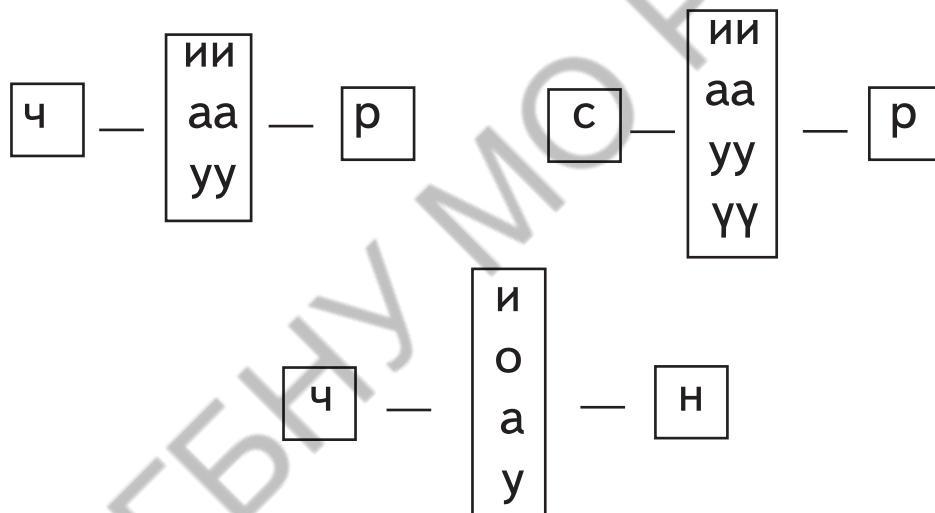
ил — иил

ри — рии

чыыр

Ол чүл? Ол чүс. Ол чүл? Ол мүн.

Сөстөрни шын номчуңар. Сөс бүрүзүнүң утказын та-
йылбырлаңар.

Домактарны номчуңар. Схемазын кыдыраажыңарга шыйып алыңар.

Орлан чимисти чыыр. Саара ону чиир. Сонам ном алыр. Ол номчаан номун орнаар. Сыын-оол ол солун номну номчуур.

Э (е)

Слогтарны номчуңар.

ле — лээ

се — сээ

че — чээ

эл — ээл

эс — ээс

ре — рээ

ме — мээ

не — нээ

эр — ээр

эм — ээм

эн — ээн

Сөстөрни номчуңар.

мен

мээ

чер — чээр

сен

сээ

ээр — ээ-рер

эне

э-нээ

чем — чемнээр

чел

че-лээ

эне — э-нээ, ээр — ээ-рер.

Домактарны аянныг номчуңар.

Мен сүүр сын үнер мен. Сен мени ма-наар сен.
Э-рес аал ээ-лээр. Чинчи эм-чи-лээр.

сүүр, сын.

Оюн «Туружун тып»

ч	.	м	.
ч	.	л	.
ч	.	р	.
с	.	н	.

а,
ы

е,
э,
ээ

с	.	н
м	.	н
ч	..	н
э	н	е

Ш | Ө

Хаалчак слогтарны номчуңар.

аш — ааш	ыш — ыыш	эш — ээш	
ош — оош	уш — ууш	иш — ииш	
өш — өөш	шаар	шоор	чууш
үш — үүш	шүүр	шиш	чааш

Домактарны аянныг номчуңар.

Ол чүл? Ол шүүр. Шүүр шаараш. Ол чүл? Ол шу-ру. Шуру чараш. Ол чүл? Ол чаш. Чоон чаш.

Аал чаны шө-лээн. Олча ыр-лаар. Чээ-рен чор. Ол че-лер.

Чараа-чечен чааш.

Чараш-оол, чараа-чеченни сал!

шуру, чаш, чааш, чээрен.

Оюн «Туружун тып»

ч	.	р	.
ш	.	р	.
ш	.	р	.
ш	.	л	.

а, ы, о, у

Быжыглашкын

Номчуңар. Э, е, ээ деп үжүктөрнүң туружун тыпкаш, тайылбырлаңар.

чел

ээ-ре|м

ө-рээ|л

чем

ээ-рии|л

ө-рүм

че-ле

ээ-ре|р

өө-ре|н

Чечен энир эм-чээ чо-раан. Эмчи эм-нээн. Ам Чечен өө-ре-нир. Өнер чаш. Шуру Өнерни чуур. Эремаа өрээл чуур.

Мен өөренир мен — бодунуң дугайында.

Сен өөренир сен — эжиниң дугайында.

Ол өөренир — өске бир кижидугайында.

Ребустарны тывыңар.

6 н

ан

2с ан

чилер

лаар

чы

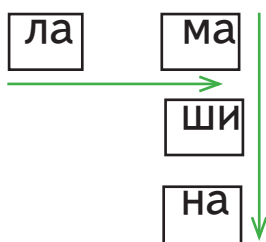
чын

чы

Согунчугаш ёзугаар сөстөрни номчуңар.

Машина

Ол машина. Шур-оол — чо-лаа-чы. Шур-оол ону чо-лаа-чы-лаар. А Чечен-кыс олулар. Олар суур чо-руу|рлар.

- 1 Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалаңар.
- 2 Силер өзүп келгеш кым болуксаар силер?

Аай-дедир номчуңар. Сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

3 2 1
шиш ?

5 4 3 2 1
шырыш ?

7 6 5 4 3 2 1
шаалааш ?

Домактарны номчуңар.

Шура шары мунар. Саша Алаш чо-руур.
Мен аал чанар мен. Мени өөрүм ма-наар.

Ол ары. Сен арыны чуру. Серен ары чуруун алыр. Мен ыр-лаан мен.

- ! Шары, ары деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

Катаптаашкын

чылан Шо-раан ши-рээ ө-рүм
сы-рын шар-лан чы-раа шүү-че

Чугааны рольдап номчуңар.

- Че-чен чүнү чиирил?
- Ол манчы чиир.
- Шораан чүнү чуурул?
- Шораан о-мааш, се-рээ чуур.
- Алла чүнү чыырыл?
- Омааш, се-рээ-лер-ни чыыр.

Домактарны аянныг номчуңар.

Анна малын сүрер. Ол малчын.
Чимис чараш шарлан чуруур.
Шулуу шүлүүн өөренир. Оон 5 алыр.

Оюн «Туружун тып»

ч	.	нч	.
ш	.	нч	.
м	.	нч	.
с	.	нч	.
с	.	нч	.

ш	.	р	.
ш	.	р	.
ш	.	р	.
ш	.	р	.

? а, ы, е, и

? а, ы, о, у, и

Дд

Пп

Бб

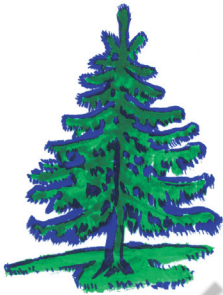
Цц

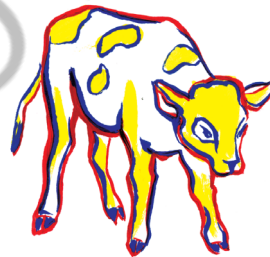
Гг

Хх

Вв

Зз

Тт

Жж

Кк

Йй

Д

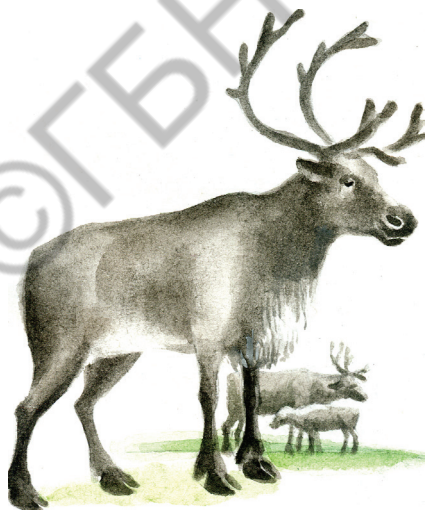
Сөстөрни номчуңар, утказын чугаалаңар.

даш	дыш	дээр
дош	диш	чада
дары	дүш	демир
даалы	дүш-дүл	дамыр
далаа	деми-сел	
дам-ды	дааш-шимээн	

Домактарны номчуңар. **Д** деп үжүктүң туружун тодарадыңар. Шын бижиирин хайгаараңар.

Даш чанында дош чыдыр. Ол эрээш, дамдылаар. Дамдыдан чер өдөр. Оон мал чиир үнүш үнер.

Дандар, Демир-оол малдарын че-ди-рер-лер. Сарала, Дорала семириир. Оолдар оон даалы салырлар.

Номчуңар.

Малдар одар долу. Мындылар Час-Адыр-да чорлар.

Маша чарылар, эдерлерин онча-менди одарладып чор. Аалында ада-ие уруун манап олулар.

Б

Слогтарны шын номчуңар.

ба	бы	бо	бу	бе	би	бө	бү
баа	быы	боо	буу	бээ	бии	бөө	бүү

Сөстөрни номчааш, утказын чугаалаңар.

ба-лааш	ба-ла	бо-дал
ба-раан	бар-ба	бө-рү
боо	би-чии	бү-рү
буур	бы-даа	доор-баш

Домактарны номчуңар.

Демир-оол бараан садар. Бораш ба-лааш алыр. Бал-чыр бүрү чуруур. Намчыл сан бо-даар. Бүрбү балды чаныыр. Оон олар чемненир-лер.

Домактарның схемаларын кыдыраажыңарга шыйып алыңар.

Боду номчуур. Ол боданыр. Бодалы бүдер. Бирээ, 2, үш, 4, беш, алды, чеди, сес, 9, он. Бо сан-нар-ны аай, оон дедир санаар.

соо — мурну

Г

Сөстөрни шын номчуңар. Утказын тайылбырлаңар.

дүл-гүүр	сырга	өрге	Дагба
даг	үлег	серге	богба
баг	дилег	дарга	чадыг

Домактарны аянныг номчуңар.

Даг баарында дааш үнген. Маа бөрү-даа, адыг-даа, сыын-даа чоруур.

- Бо чүл?
- Богбалыг бора бе-дир.
- Чанында малчын олур бе?
- Малчын Дагба — эрес эр-дир.

Бөрү улуур.
А чүү ээ-ре-рил?

Тывызыктарны номчааш, тывыңар.

Менден биче
мени мегеледи.
Сенден биче
Сени мегеледи.

— «Дег-дег» дээрге, дегбес.
«Дегбе-дегбе» дээрге, дээр.
Ол чүл, уруглар?

Катаптаашкын

Сөстөрни шын номчуңар.

бөлгүм	одаг	чидиг
дөр-гүн	садыг	сиген
арга	чадыг	далаш
дагаа	чадаг	дааш

Сөзүглелдерни номчуңар.

Угбамга дузам

Угбам — саанчы. Бис барба алгаш, сиген чулар бис.

Угбам мени чагаан:

— Даг өрү үнери берге. Далаш болба!

Сарыг сиген барба долган. Ам чанар бис.

Час берге болду. Чаш мал ам амыраар боор.

Дагда

Арыг чанында даг бар. Ол бичии-даа бол, чараш даг. Ында ис чыдыр. Дагга буур, булан чораан боор.

- 1 Бир дугаар сөзүглелдин кыска утказын чугаалаңар. Ол сөзүглелге айтырыглардан тургузуңар.
- 2 Ийиги сөзүглелде **буур**, **булан** деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

Сөстөрни шын номчуңар.

мал-чын-наар
оо-чур-лаар
сен-чи-лээр
ө-рүм-нээр

сы-рын-наар
шин-чи-лээр
шүү-рээр
се-лиир

чы-раа-лаар
моор-лаар
чу-гаа-лаар
ша-лыыр
ча-маар

өр-шээр
шим-чээр
мур-наар
шыы-лаар
шу-раар

эм-не-нир
чем-не-нир

чу-лар-лаар
чаа-раар

Номчуңар.

Малчын-оол малчыннаар. Чыраа малы чыраа-лаар. Эш-өөрү өөрүүр. Сериин сы-рын сырын-наар. Чараа-чечен чаараар, шии-лээр.

- 1 Домактарны номчааш, утказын чугаалаңар.
- 2 **Чыраа** деп сөстүң утказын тайылбырлаңар.
- 3 Аът дугайында кандыг ырылар билир силер?

Кижиге болуру чажындан,
Аът болуру кулунундан.

В

Слогтарны номчуңар.

ва — ваа	во — воо	ви — вии
ве — вээ	ву — вуу	вү — вүү

Слогтарга чарган сөстөрни шын номчуңар.

ча-ва-га	шо-ваа	да-гыл
ча-ва-на	дү-вү	чо-ваг
чы-вар	о-ваа	сы-дым
шы-выг	чу-гаа	сы-гыр-га
де-вээ	ша-гаа	чоор-ган

Сөзүглелди номчуңар.

Шиви

Ине бүрүлүг үнүш билир силер бе? Ол шиви-дир. Шиви Чаа чылда Шевер-оолду, Давааны, Севилди аалдаар. Уруг-лар ыр-лаар. Олар өөрүүр.

- 1 Шиви кандыг бүрүлүг ыяштарга хамааржырыл?
- 2 Шиви дугайында кандыг шүлүктөр билир силер?
- 3 Уругларга шиви кажан аалдап кээрил?

Т

Сөстөрни шын номчуңар. Удурланышкак уткалыг сөстөрни тывыңар.

шавар — чортар	дүвү	тоолчу
шевер — чевен	төрел	тооргу
таваар — дүрген	дөргөн	торлаа
тас — дүктүг	даван	төөгү

терге	тарак	тарбаган
теве	тамы	төш

Номчуңар.

Тывалар шаандан бээр-ле ус-шевер улус чораан. Тас алгыдан бичии оолдарга чүвүр даараар. Ол орулбас, белен элевес. Шевер улус тон даарааш, минчиир. Ындыг тон үнелиг, чараш-даа болур.

? Тывалар кандыг улус чорааныл?

Таан-оол

Таан-оол сагыш човаачал оол. Эртең бичии Таар-оолду уруглар садыңга чедирер. Ол өрээлин аштаар, суглаар, чемин садар.

Эрестиг-ле төл!

1 Таан-оол кандыг оол-дур?

2 Силер ада-иеңерге канчаар дузалажып турар силер?

Т — Д

Сөстөрни шын номчуңар.

өрт	дөрт	дурт-сын	саат
ирт	дорт	арт-сын	таан

Сөстөрни шын адап, номчааш, утказын тайылбыр-лаңар. Шын бижилгезин сактып алыңар.

дын (чүген дыны)	тас — дас
тын (амы-тын)	тал — дал

Тас-оол — Даваа Дус-Даг — тус чер

Шүлүктү аянныг номчуңар, шээжилеп алыңар.

Тараан тараам Даштыг-Шөлде
Таан арбын үнген болду.
Даваа биле Тас-оол олар
Таваар эргиир бодадылар.

Аай-дедир номчуңар.

321	?
сат	

321	?
ада	

Деңнеп номчуңар.

доруг мал — тодуг мал
Дөрт сергеге беш иртти немээрге, тос болур.

К

Сөстөрүни шын номчуңар.

карак	колдук	танак	чөргөк
кулак	кыры	оорук	кадак
кастык	чөвөк	чаак	кудук
көстүк	эргек	чырык	кылык

Ай-дедир номчуңар.

5 4 3 2 1 ?
карак

4 3 2 1 ?
ашак

5 4 3 2 1 ?
кылык

Номчуңар. Тайылбырны кылыңар.

Кирбик карактарны бок-чамдан кам-галаа|р.
Чөвөк, колдук, танак деп сөстөрүни билир
силер бе?

Сөстөрүни шын номчуңар.

3 2 1 ?
шак

т . нак	? а, о
ары .	г, к

Номчааш, үлегер домакты шээжилеп алыңар.

Шын сөске чон ынак,
шык черге үнүш ынак.

П

Номчуңар.

балар	бат — пат	пөс
пага	баш — паш	парлакчы
балдыр	парла-мал	бараан

 Номчуңар. **п, б** деп үжүктөрлүг сөстөрнү ушта бижинер.

Пагалар

Тулаа, шык, шынаа пагалары ногаан болур. Малгаш-балар, чер чылып кээрге, олар амырап, шимээргеп эгелээрлер. Пагалар үр-дү-нүп-тер-ге, бөмбүк ышкаш апаар. Олар ымыраа, курт, оорга сөөгү чоктарны тудуп чиир.

Кыдатта тулган улуг пагалар бар. Бисте пагалар бичии, чылыг эвээш болгаш, шоолуг өспөс. Күс кээрге, катап-ла удуп чыдыптар.

С. Сарыг-оол

Бөмбүүм

Бөт-бөт, дирт-дирт дүшкүлээр
Бөрбек, чараш бөм-бүүм
Агаар үттөп үнүптү.
Ам бо дораан бадып кээп,
Адыш орта часкаар.

Н НҢ

Айтырыглар аайы-биле сөстөрни номчуңар.

Чүү?	Канчаар?	Кандыг?	Чүү?
маң	маңнаар	маңныг	меңги
чаң	чаңнаар	чаңныг	шеңне
өң	өңнээр	өңнүг	шаңнал
аң	аңнаар	аңныг	мөңгүн

Номчааш, сөзүглелге аттан бериңер.

Даң адып келген. Аргада амыдырал эгелээн. Куштар ырлашкан. Пөште диинч чемнеп олур. Чиңге орук-биле элик маңнап үнүп келген. Ырак эвесте аңгыр-даа эдер. Кодан дуу олур.

Дуңмам Шеңне-биле аң-меңни чарашсынып көрүп тур бис.

- 1 Даң адып келгенде, аргада амыдырал канчаар эгелээн-дир?
- 2 Уруглар ону канчаар көргенил?
- 3 Сөзүглелге чуруктан чуруп алыңар.

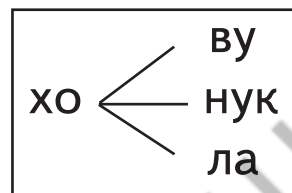
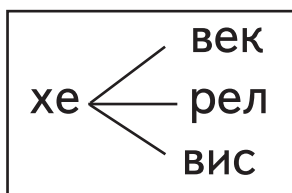
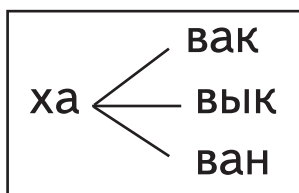
Номчааш, үлегер домакты шээжилеп алыңар. Үле-гер домактың утказын ада-иеңер-биле сайгарыңар.

Дөң черге өөң өгле.
Дөлем черге малың малда.

Х

Схема ёзугаар шын номчуңар.

Номчуңар.

Чыыш

Хавак баарынга хаван, хураган, хуна, хунан инек олар чыглы бергеннер. Хаттыг чаашкын оларны чаңгыс черге чыыпканы ол-дур. Олар бот-бодундан кортпаан.

Хүн үнүп кээрге, шөлче тарап үнүпкен.

? Хаван, хураган, хуна, инек кандыг дириг амытан-нарыл?

Дүрген-чугаа

Көк-ле шыгым —
Хөлбең-хөлбең!
Хөглээримде
Хөлчүктел-ле!

Көгүдүг

Теп-теп, тевенек,
Теве саар идиктиг.
Хап-хап, хаванак,
Кара саар идиктиг.

! Дүрген-чугааны эжиң-биле ээлчежип дүрген-дүрген номчуңар. Кым дүрген болгаш частырыг чок номчаанын эжиң-биле сайгарыңар.

! Көгүдүгнү аяныг номчааш, шээжилеп алыңар.

3

Сөстөрни шын номчуңар.

азар — ас

дузаар — дус

көзээр — көс

чазар — час

базар — бас

кызар — кыс

бузар — бус

кезер — кес

узар — ус

Сөстөрни номчуңар. Кыдыраашка дүжүрүп бижиңер.

манза

боорзак

даңза

морзук

дуңзаа

сайзырал

Номчуңар.

Лиза биле Долзат — өөреникчилер. Лиза роза деп чечек өстүргөн. Долзат астра өстүргөн. Лиза биле Долзат чечек-те-рин класска эк-кел-ген.

Лизада ваза бар. Вазада розалар. Олар кызыл өңнерлиг.

1

Чечектер дугайында ыры, шүлүктөн сактып чугаала.

2

Силер кандыг чечек өстүргөн силер? Клазыңарда чечектер бар бе?

Тывызыкты тывыңар.

Үстүндөн үзээр, адаандан амзаар.

Дүрген-чугаа

Чаашкынназа,
чаашкынназын,
чараш чечек
частып үнзүн.

Салгынназа,
салгынназын,
сарыг чечек
саглаңназын.

- 1 Дүрген-чугааны баштай оожум, оон дүрген номчуңар.
- 2 Боттарыңар дүрген-чугаадан чогаадып шенеп көрүңер.

Номчуңар.

дис, дизер, дизиг

час, чазар, чазаг

бис, бизээр, бизең

кыс, кызар, кызыг

дөс — дөзү

сөс — сөзү

сес — сези

чес — чеzi

Кызыл дилги

Кызыл дилгини азыраар чүведир. Ол кончуг өзүүчел. Эзир-оол бир дизиг балык берген. Бирээзи чивес болган. Азырадык-чыдан дезипкен. Могаттыңан хевирлиг.

- 1 Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалаңар.
- 2 Дилги дугайында кандыг тоолдар билир силер?

Ж

Удурланышкак уткалыг сөстөрни номчуңар.

кежээ — чалгаа дидим — кортук
оожум — дүрген эртен — кежээ

 Кайы сөстөр силерге хамааржыр-дыр? Ол сөстөрни кыдыраажыңарга бижип алыңар.

Сөзүглелди номчуңар.

Кежик

Авам, ачам — кадарчылар. Кыжын бистиң ка-жаавыс чылыг. Кежээ авамга дузалажыр кижиги мен. Авам мени «кежээ оглум» деп чассыдар. Ажык ховуга ху-ра-ган-на-рым кадарып чоруур мен. Мен чүден-даа кортпас мен. Мээң адымны Кежик дээр.

- 1 Кежик кежээ кымга дузалажыр-дыр?
- 2 Ол хүндүс чүнү кылыр-дыр?
- 3 Авазы оглун чүү деп мактаар-дыр?
- 4 Силер аваңарга канчаар дузалажып турар силер?

Оюн «Туружун тып»

к . жаа

к . жаа

к . жээ

к . жээ

? а, о, ө, е

Шүлүктү номчуңар.

А. Ондар

Ажык турган көзенектен
Арыжыгаш ужуп киргеш,
«Ж-ж-ж» дээн ыыды-биле
Жаннаны оттурупкан.

- 1 Шүлүкке аттан чогаадыңар?
- 2 Арыжыгашты өттүнүп көрүңерем.

Тараалыг кижиге тодуг,
адалыг оол чоргаар.

Дүрген-чугаа

Кижиге кижини кижиге дээрге,
Кижиге кижини кижиге дээр.
Кижиге кижини кижиге дивеске,
Кижиге кижини кижиге дивес.

- 1 Үлегер домакты шын, дүрген номчуңар.
- 2 Дүрген-чугааны ада-иеңер-биле номчуңар. Утказын кады сайгарыңар.

Кежээ — орай кежээ.
Кежээ — чалгаа эвес, ажилгыр.

Й

Төрөл аттарны номчуңар.

кырган-авай	акый, чаавай (чеңгей)
кырган-ачай	даай, күүй
авай, ачай	угбай, честей
дуңмам	куда (кудагай)

Сөстөрнү одуруглай дүжүрүп бижирер. Сөстөрнүң дужунга өг-бүлөңерде кижилернүң аттарын бижип алыңар.

Авам, ачам

Улустуң ырызы

Айым биле Хүнүм ышкаш,
айдың, чырык чүве-ле чок.
Авам биле ачам ышкаш,
авыралдыг улус-ла чок.

1

Улустуң ырызында ава, ачазын чүге деңнээн-дир?

2

Ырының аялгазын ава, ачаңардан айтырып алгаш, кады ырлажыңар.

Авыралдыг — буянныг, ачы-дузалыг.

Чалгаадан сөс үнер.
Чазыйдан оор үнер.

Сөзүглелди номчуңар.

Наадым

Дээр кааң. Хамык чон чыылган. Малчыннар наадымы болур. Бызаа ажаакчызы Чаймаа, хаван ажаакчызы Каң-оол — чалыы малчыннар. Наадымда Чаймаа биле Каң-оол ыры ырлаар. Олар эр хейлер!

- 1 Наадым байырлалы бистиң республикага кажан эртип турарыл?
- 2 Наадым дугайында солун чечен чугаадан эжиң-биле кады чогаадыңар.

Шүлүктү аянынг номчуңар.

А. Ондар

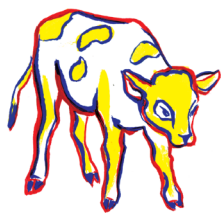
Сайыр аксы, сыйт-сыйт,
Сайлык ырлаан, сыйт-сыйт.
Сайлар кырлап, сыйт-сыйт,
Самнап маңнаан, сыйт-сыйт.

- 1 Шүлүкке аттан чогаадыңар?
- 2 Сайлык куш канчаар эдер-дир? Домакты ушта бижигер.

Сайлык — хөрээ ак, кудуруу узун, куу өңнүг куш. Хемниң доштары бадары билек, сайлыктар хоорай, суурларга ужуп чедип келир. Насекомнар-биле чемненир.

Шээр, бода, чылгы малдарны эр, кызының болгаш назы-харының аайы-биле адаарын сактып алыңар.

инек
сарлык

бызаа
молдурга (казыра)
хунан (хунажын)
дөнен
шары
буга

өшкү

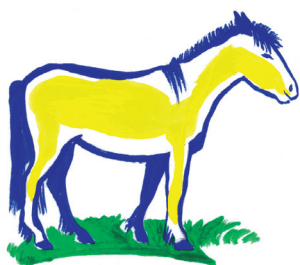
анай
дузак (2 харлыг кыс өшкү)
сейнек (2 харлыг эр өшкү)
хунан
дөнен
серге
хуна

хой

хураган
хөвээ
дөтпе
тогду хой
шилеге ирт
хунан
дөнен
ирт
кошкар

чылгы
мал

бе
кулунчак
богба
хунан (кызырак)
дөнен
аът
аскыр

иви

анай (1 харга чедир)
даспан (2 харга чедир)
дүктүг-мыйыс (3 харга чедир)
мынды (кыс иви)
чары (шары)
эдер (буга)
хокаш (ниити чассыткан ат)
куудай (черлик иви)

теве

бодаган
торун
эңгин
буура
адан

Үш харлыг хой, өшкү, инек, сарлык, чылгы малды «хунан», а дөрт харлыын «дөнен» дээр.

«Хунан ирт», «хунан серге» дээрге эр мал деп билдинер, «хунан хой», «хунан өшкү» дээрге кыс мал дээни ол.

Малымайны

Хоюм, малым,
Хоор чылгым, инектерим,
Анай, өшкү,
Аът, теве, сарлыктарым
Кажанда-даа
Каар, уттур ужурум чок.
Хоюм сүдүн
Хойтпак кылып, акка ижип,
Саржаг, чөкпээн
Чайын курлап, белеткеп аар.
Алгы-кежи
Аажок чылыг хевим болур.
Ажы-төлдү
Азыраарда, эң-не херек,
Тыва кижиге
Тыны болган малымайны.

- 1 Тыва кижиге азыраан малындан кандыг чемнер кылыр-дыр?
- 2 Мал-маганның кижиге ажыктыын чугаалаңар.

Инектиг кижиге тодуг,
хойлуг кижиге каас.

Аътты баглап өөредир,
аныяан сургап өөредир.

Мал чүгө эдерил?

«Кандыг-даа мал анаа-ла эдип чорбас. Аштаанда, суксаанда, аартыр хапканда, төлүн, өөрүн чоктаанда, өөрээнде, ээзинге эргеленгенде эдер чүве-дир» — деп, авам биске чугаалап чораан. Авамның ол сөстери биске кончуг улуг өөредиг болган.

Бистиң бичии хураганнарывыс «хүн чурумун» дыка сагып билир. Хүн хана бажынче үнүп чыдырда, чиилээр-ле! Аштай берген, аваларын кыйгырып турары ол. Чамдык хойлар оглунга дыка ынак, оолдапкан соонда өдектен үнүп оьттас, эдип тура хүнзээр. Чаш хураганныг хойлар өдекке маң-биле кээр, «оглум бериңер» дээнзиг, кажаа аксын үзүп турар боор. Чамдыктары оглун тоовас, хозары база бар.

Малыңар-биле чугаалажып, суйбап, эргеледип чоруңар. Кээргээчел сеткилдиг бооп өзүңер, уруглар.

- 1 Мал чүгө эдерин авазы канчаар тайылбырлааныл? Катаптап чугаалаңар.
- 2 Авазының чагыын уруглары канчаар хүлээп алганыл?
- 3 Уруглар хайгааралдан чүнү билип алган-дыр? Чаш хураганныг хойларның хураганнарынга хамаарылгазын чугаалаңар.

Чаашкын

Уруглар каттап чорааннар. Хенертен долгандыр караңгылап келгенин олар эскербээннер.

Долаана алгырыпкан:

— Диң-ми-рээш-кин!

Кызаш дээш, чык-дарс-ла дээн. Чаашкын, хууңдан куткан чүве дег, төп-ле эгелээн.

— Дыт адаанче! — деп, Адыг-оол алгырган.

Аржаана:

— Чок! Диң-ми-рээш-кин-ниг-де дыт адаанга турбас. Чаңнык дүжүптер!

Хонашче чүгүржүңер! Мен база сооңардан халыыр мен.

? Кандыг каттар билир силер, улаштыр адаңар: инек-караа, долаана, кара-кат, кускун-кады...

Чечен чугаа

Матпаадыр балыктаар,
Бажы-Курлуг малдаар,
Ортаа-Мерген от салыр,
Уваа-Шээжең уран-шевер,
Биче-Мерген бижик көөр —
кылбас-тутпас чүвези чок
Кызыл-Маадыр алышкылар.

? Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген, Уваа-Шээжең, Биче-Мергенни салааларыңдан көргүс.

Шагаа

Шагаа — улуг-биче чон чолукшуур Чаа чылдыр. Шагаа — бак чүведен адырлыры, эки чүвени эгидери-дир. Шагаада багай чүүлдер кылбас.

Эргим өңнүк! Номнарың септе, арыгла. Сумкаң иштин-даштын аштап, ал-бодуң арыглангаш, Шагааны эки утку!

Шагаада ак чем, ээжегейлиг, үүргенелиг кадык; ааржылап, саржаглап, чигирлеп тургаш, хайындырган чиңге-тараа кадыы чиир болгай.

Бичии оолдар, уруглар аразынга кажыктаар, тевектээр, тывызыктаар мөөрейге кириш.

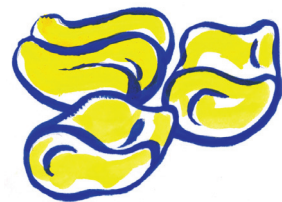
- 1 Шагаа деп чүл? Шагааны канчаар уткуурул?
- 2 Шагаа байырлалын канчаар эрттирерил?
- 3 Сөзүглелди аас-биле чугаалап өөренип алыңар.

Кажыктарым

(Үзүндү)

Кажыктардан кандыг солун оюннарны ойнавас боор.

«Аът чарыжы»,
«Аңнар адар»,
«Дөрт берге»,
«Дөрт чүзүн мал каар»...

- ? Шүлүкте өөрөнмээн үжүктериңерни (ю, ъ) башкыдан айтырып алгаш, бижээн оюннарны ойнаңар, уруглар.

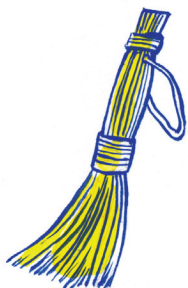
Тывызыктар

Ток-ток —
топураң.

Так-так —
тапыраң.

Чажы-биле суйбады,
чамын, хирин аштады.

- 1 Чүнүң дугайында тывызыктар-дыр? Херекселдер-ниң чүзүн барымдаалап чогааткан-дыр?
- 2 Боттарыңар бир херексел дугайында тывызыктан чогаадыңар.

Номчуңар.

кызыл-тас (ак-тараа)

көк-тараа

чиңге-тараа

арбай (көже)

сула

чочак-тараа

Таңдым турда,
таңдаш-ла мен.
Тараам турда,
тодуг-ла мен.

таңдаш — чоргаар

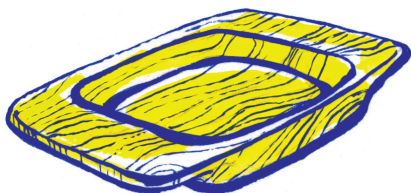
Сөзүглелди номчуңар.

Далган

Далганны кылырда, согааш, бала, деспи, алгый, былгааш херек. Кижии арбайны шоңнаар, челбиир, хоорар, чуурар, элгээр. Ол-ла, далган белен.

- 1 Далган кылырда кандыг херекселдер херек-тир?
- 2 **Шоңнаар, челбиир, хоорар, чуурар, элгээр** деп сөстөрниң утказын улуг улустан айтырып алыңар.

Чуруктарны топтап көрүңер.

- 1 Чурук бүрүзүнүң адын адаңар.
- 2 Херексел бүрүзү чүге херегин ада-иеңерден айтырып тургаш, кыдырааштарыңарга бижип алыңар.

Номчуңар.

54321 ?
кезек

54321 ?
кадак

4321 ?
ажыл

К Х

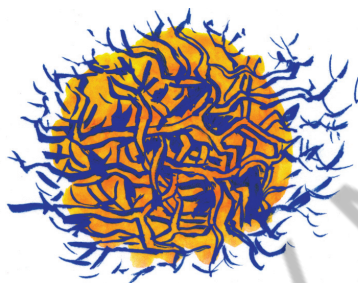
Сөстөрни номчуңар.

көр — көөр хор — хоор хаг — хаар
кир — киир каг — каар чаг — чаар

! Сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадыңар.

Тывызыктарны тывыңар.

Хооп-хооп,
ховуй-хооп,
холумга хон,
ховуй-хоп.

Хову кезип маңнаар,
хооргалга чыдар.
Алаак кезип маңнаар,
ажыт черге чыдар.

! Ийиги тывызыкта үнүштү кижиге дөмейлеп дириг-житкен сөстөрни тодарадыңар.

Аай-дедир номчуңар.

3 2 1 ?
шык ?

3 2 1 ?
тук ?

к . т ?	а, е, у
т . к ?	у, и, е

Хырны тотса-даа, караа тотпас.

Ш — Ж

Т — Д

С — З

К — Г

Хем

Суур ортузу-биле хем агып чыдар (ак — агар). Хемни көвүрүглөп кежер (кеш — кежер). Хем эриинге шетчигештер узап өзер (өс — өзер). Уруглар ол хемден балык тудар (тут — тудар).

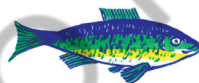
Дараазында чуруктарны көрүңөр. Уруглар кандыг балыктар туткан-дыр, номчуңар. Балыктарның орустап аттарын бижичер.

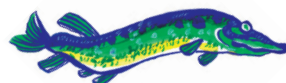
Мезил

Кадыргы

Ак-балык

Шортан

Тывызыктарны тывыңар.

Бодалгалыг тывызык

Бызаа кажаазының иштинде дөрт азыг бар. Азыг бүрүзүнде-ле күске үңгүрү бар. Үңгүр аксында-ла бир-бир күскелер олурган. Күске бүрүзүнүң мурнунда-ла үш күске көстүп турган. Кажаада шупту каш күске барыл?

Бодалгалыг тывызыктан бодуңар чогаадыңар.

Экер-оол Кечил-оол

Топ-топ

— Доо ынаар өрээлде
Топулаткан кым деп?
Топ-топ-топ, топ-топ-топ.

— Танывас мен, эжим,
Таваар дааш дыңнадым.
Топ-топ-топ, топ-топ-топ.

— Чаңгыс харлыг дуңмам
Чаа кылаштап эгелээн.
Топ-топ-топ, топ-топ-топ.

Топтап барып көр даан,
Топуладыр базып тур.
Топ-топ-топ, топ-топ-топ.

Орлан-шоваа дуңмам
Олут черле орбас.
Топ-топ-топ, топ-топ-топ.

- 1 Шүлүктү рольдап номчуңар.
- 2 Шүлүктүң адын чүгө ынчаар адаан деп бодаар силер?
- 3 Сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадыңар.

Бригад Дүпчүр

Шартылаа

Хүннү бадыр: шарт-шарт,
Хүнзедир-даа: шарт-шарт,
Күзедир-даа: шарт-шарт.
Күзел барда ындыг —
Күжү черле төнмес,
Шарт-шарт, шартылаа.

Эдуард Мижит

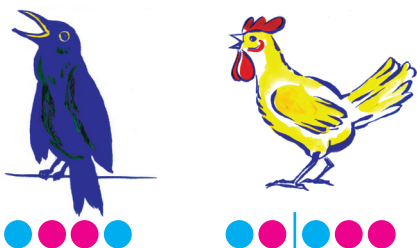
Жора

Бир катап дагааларывыстың чуургалары частып келген. Чамдыктары мурнай, чамдыктары оларның соонда. Эң сөөлүндө мырыңай дыка бичии дагаа оглу частып келген. Ону та эштери, та боду үреп алган чүве — бир буду багай, аскак болган. Дагаа оолдарыңа чем каап бээрге, ол эштеринге мурнадып алгаш, аштап чыдып каар боорга, авам ону аңгы чемгерер апарган. Оон ам кижиден-даа деспес апарган. Оон ол аскак дагаа өссе-өссе, дыка улуг семис, орус тоолдарда ышкаш, алдын-сарыг асқыр дагаа апарган. Акым ону Жора деп адап каан.

- 1 Сөзүглелдиң кыска утказын чугаалаңар.
- 2 Сөзүглелге айтырыглардан боттарыңар чогааткаш, чаныңарда олулар эжиңерге салыңар.

Аянныг номчуңар.

Леонид Чадамба

1 ...

Да-мы-рак-тар акты.
Таан куштар келди.
Көвей чон шөлче үндү.
Хову тарып кирди.
Каарган: кар-кар!
Хек: ку-ку-ку!
Дагаа: ко-ко-ко!
А таан?

2 ...

Чайгы хүн хүннеди.
Чараш чечек үндү.
Арык суг долду.
Арбай, тараа өстү.
Мал сиген чиир,
А дилги чүнү чиирил?
Дилги _____.
Үгү ужар,
А кодан канчаарыл?
Кодан _____.

3 ...

Арбай, тараа бышты.
Алдын өңнүг болду.
Түмен хөй чон үндү,
Дүжүт ажаап алды.

4 ...

Ак хар чагган.
Агым хемнер удаан.
Хаак, шанак хөглээн,
Кажан ындыг болурул?

- 1 Шүлүктерге аттардан бериңер.
- 2 Шыйыглар орнунга тааржыр сөстөрдөн тывыңар.
- 3 Тывызык шүлүктерден күзелиңер-биле шээжилеңер.

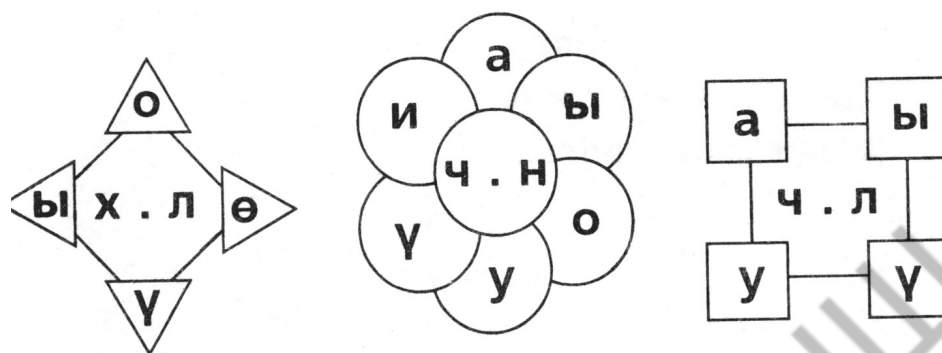
Чеченнерниң чугаазын рольдап номчуңар.

- Хемчикти канчап кештиң?
- Хеме-биле кештим.
- Шапкын-дыр бе?
- Эскербедим.
- Кажан кештиң?
- Кавайлыымда.

- ? Кавайлыг уруг хемни кешкенин чүге билбээнил?

Кандыг сөстөр болу бээрил?

! Тыпкан сөстериңер-биле 3 домактан чогаадыңар.

Ийи хуна

Аал чанында чиңге, терең хем бар. Көвүрүг ортузунга ийи содаачы таваржып келген. Кайызы-даа орук чайлап бербээн. Ийи хуна хорадажы берген. Үскүлежип эгелээннер: бир «чик», ийи «чик», үш «чик» дээр орта, ийи содаачы аңдарлып-ла дүшкен.

? «Бир эвес ийи хунаның кайы-бирээзи оруун чайлап берген болза...» дээш, улаштыр харыылаңар.

Малчын боор мен

— Оглум! Сен улгадып келгеш, акың ышкаш чолаачы болур сен бе?

— Чок, авай.

— Кым болур сен ынчаш?

— Кым болур деп мен, тып көрем, авай?

— Эмчи.

— Чо-ок.

— Ынчаарга тракторист?

Шивит бажын чайган.

— Башкы?

— Тыппадың, авай. Чугаалап берейн бе?

Авазы чөпшээрешкен.

— Ачам ышкаш малчын боор мен.

1 Шивит улгадып келгеш, кым болуксап турар-дыр?

2 Малчын кижиниң ажил-ижин чугаалаңар.

Силер кым болуксаар силер, кыдырааштарыңарга чуруп көргүзүңер.

Номчуңар.

Лена биле кырган-ава

Ленада «Үжүглел» биле кыдырааш бар. Ол школага номчуп, бижип өөренир. Башкызы кым деп? Бодунуң кырган-авазы-ла болгай. Лена кырган-авазынга дыка ынак.

— Кичээлге томаанныг олулар мен — деп, ол кырган-авазыңга чугаалаан.

- 1 Ленаның кырган-авазы кайда, кым бооп ажылдап турар-дыр?
- Бодуңарның кырган-аваңар дугайында 3—4 домактан чогаадып бижир.

Аянның номчуңар.

Авам чараш

Улустуң ырызы

Эртен үнген хүнүм чараш,
Эштип өскөн хемим чараш.
Эргеледип өстүрүп каан
Эриг баарлыг авам чараш.

- Ава дугайында кандыг ыры, шүлүк билер силер?

Шын биле меге

Лена кырган-авазыңдан айтырган:

- Кырган-авай, меге улуг бе?
- Хөлчөк улуг.
- Инектен улуг бе?
- Улуг, уруум.
- Өгден улуг бе?
- Улу-уг!

- Аргадан улуг бе?
- Улуг-улуг.
- Шын биле мегениң кайызы күштүгүл?
- Шын күштүг.
- А ол улуг бе?
- Сен хире, уруум. Шын ыяап-ла тиилээр.

Кезээде шынчы чор, уруум.

- 1 Шын биле мегениң кайызы күштүг деп кырган-ава чугаалааныл?
- 2 Бо чогаал кижини кандыг болурунга өөредип турарыл?

Шын күштүг, шынар ачылыг.

* * *

Шынчы кижини бардам диве,
шыргай органы муңгаш диве.

- ! Улегер домактарның утказын ада-иеңер-биле сайгарыңар.

Хостуг шакта

Лена өөрөнгөш чедип келген. Кырган-авазы бажыңда чааскаан олурган. Лена кырган-авазыңга тоол номчуп берген. Кырган-авазы өөрээн.

Ном номчуур-ла болза, кижини хөйүнү биллип алыр. Кижини угаан кирер.

Кандыг кижини угаанныг дээрил?

Хөй чугаалаар кижиги угаанныг эвес, а хөйну билир кижиги угаанныг болур.

- Кандыг кижини угаанныг дээрил, сөзүглелден домакты кыдыраажыңарга ушта бижип алыңар?
- Чогаалчы номчукчуга кандыг кол бодалды дамчытканыл?

Эртинени черден казар,
эртемнерни номдан тывар.

Кежээ биле Чалгаа

«Даарта номчуур мен, а бөгүн ойнаар мен» — деп, Чалгаа чугаалаан. «Даарта ойнаар мен, а бөгүн номчуур мен» — деп, Кежээ чугаалаан.

- Кайызының шын деп бодаар силер? Чүге?

Чалгаа чорба, кежээ чору.

мал									
мал									
мал			н						
мал			нн						
мал			нн						
мал			нн						
мал			нн						
мал			нн						

- **Мал** деп сөске үжүктер немеп тургаш, уткалыг сөстөр болу бээр кылдыр чаданы долдуруңар.

Аркадий Гайдар

Хуна

...Авазы дыка үр болган. Ол аразында коргунчуг хуна база көстүп келген. Ол баштай доң чудук чөвүрээзин хемирип эгелээн. Ооң соонда дыка чүдек кылдыр эткен. Чук биле Гекче аажок топтап көргөн. Чук биле Гек чемоданнар артынче чашты берген. Чүге дизе ол черниң хуналарынга чүү херегин кым билир ону!

- 1 Чук биле Гек хунадан чүге корга бергеннерил?
- 2 Хунаның кылдыныгларының дугайында чугаадан кылыңар.
- 3 Чогаалчы номчукчуга кандыг кол бодалды дамчытканыл?
- 4 А. Гайдарның «Чук биле Гек» деп номун библиотекадан бижидип алгаш, номчуңар.

Быжыглаашкын

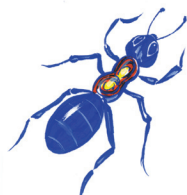
Ие сөзүн ижип болбас.
Ада сөзүн ажырып болбас.
Ие көрбээнин кызы көөр,
Ада көрбээнин оглу көөр.

Ее

Ёндан, Ёнзак эжишкилер
Езулуг-ла чарашпайлар
Ёлканы долгандыр
Ойнап, самнап турлар.

Ёё

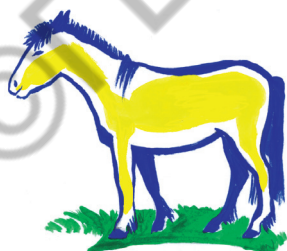
Үш-ле чинчи дискен дег,
үзүк-боолук дүрзүлүг
кымыскаяк чүгүрүк.
Хыл дег алды даванныг.

Яя

Оюнза деп кырган-ача
Уйнуу болур бичии кысты
Юля деп адап алган.

Юю

Шанактаптар, тергелептер,
шаап мунар, чортуп мунар,
артка, сынга тура дүшпес,
аът малым эки-ле ийин.

Ъ

Шүлүктөрни номчааш, оң талазында үжүктөр кирген сөстөрни кыдыраажыңарга ушта бижип алыңар.

Ъ Я Е Ё Ю

Дараазында одуруглай бижээн сөстөрниң шын бижилгезин сактып алыңар.

Ъ демдектиг сөстөр:

аът	оът	каът
аът-хөлге	оът-сиген	каъттар
аъттыг-хөлдүг	оъттуг	каъттыг
аъткаарар	оъткаарар	каъттангы
аъш-чем	эът-бот	эът-хан
эъткир	эътсиг	чаъс

е, ё, ю, я кирген сөстөр:

ядыы	аялга	саргыяк
ядарал	аяк	кергиек
язы-сөөк	уя	савыяа
языты-мелегей	уялаар	аныяк
тоянчы	дуюг	шоюшкак
тояр	хоютку	хоюг
ёзу	ёзулаар	ёзулуг
ёзулал	ёзугаар	ёозажок (бак)
оюн	оюк	оюн-тоглаа

Бодалгалыг тывызыкты тывыңар.
Оолдар, уруглар эштип турган.
Ортулукта ээремче
Оюн-оол-даа шурай берген.
Ооң соонда Серёжа,
Ооң соонда Лена — Елена.
Олар шупту каш-тыр?
Ону санап көрем, Саян!

Бодалгалыг тывызыктың харызын эжиңниң харызы-биле дөмейлеп көр.

Шүлүктү номчуңар.

Шоома Даржай

Бирээ, ийи, үш —
Бистер үш өңнүк бис.
Өңнүктер ам
Өөрени бердивис.

Эжишкилер дугайында кандыг шүлүк билир силер?

Ажыл

Аян-оол оңгар каскаш:
— Юра, өзүмнү эккел! — деп алгырган.
— Кандыг өзүм дээриң ол?
— Мыжыраш-кат аан.

— Хоюгбан, дүрген сугдан!

— Эккел чыдыр мен.

Оолдар мыжыраш-кат, яблоко сыптары олуртуп алган. Оларның садынга каттар, чимистер өзүп келир. Авазы оолдарының ажылын көргөш, өөрүп мага ханмаан.

1 Оолдар чүнү кылганыл?

2 Оолдарның авазы чүге өөрүп турганыл?

Шүлүктерни номчуңар.

Оң холум быктым орта
Төгериктей даяныпкаш,
Оң будум хажыымдыва
Хере тепкеш, турувуттум.

Я

? Силер база ынчаар туруптуңарам, Я-га дөмей боор-дур бе?

Чагы чааскаан туруп бээрге,
Чалгааранчыы кончуг боорга,
Ойнаар дээрбек кожаланчып,
Оожум барып туруп алган.
Олар ийи каттышкаштың
Кандыг үжүк тургузупту?

Ю

Ь Ф Ц Щ

Кончуг тайгыр дошта
Коньки кеткен Коля
Көрүңер даан, магалыын,
Кончуг дүрген ужугуп тур.

* * *

Кадыр даглар ажылдыр,
Каш-каш хемнер кежилдир —
Кайыже бол долгаптар
Хала турбас телефон.

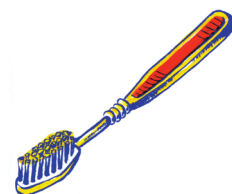
* * *

Огурецтен, помидордан
Онза салат кылыптар мен.
Омааш туткаш, олуруңар,
Онзазынып чип көрүңер.

* * *

— Щётка херек бе?
— Ийе, дишти щёткалаар,
Диштеривис кадык болур.

Шүлүктерде **ь, ф, ц, щ** деп үжүктөр кирген орус дылдан үлегерлээн сөстөрни ушта бижіңер. Ушта бижээн сөстериңер-биле домактардан чогаадыңар.

Сөстөрни шын номчуңар.

асфальт

целлофан

январь

фонарь

цемент

февраль

фортепиано

циркуль

июнь

фуфайка

цирк

июль

- !** Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң шын бижиирин сактып алыңар.

Номчуңар.

Дыштаныр хүнде Ольга катокка конькилеп ойнаар. Кежээ театрга авазы-биле цирк барып көөр. Аңаа бичии сарбашкын, чаптанчыг адыг оглу чараш оюн көргүзөр. Көрүкчүлөр өөрүп, амыраарлар.

- 1** Сөзүглелге аттан бериңер.
2 Силер дыштаныр хүнүңерни канчаар эрттирип турар силер?

Б. Мөңгүн-оол

Өдек-биле чалдап тургаш,
Өстүрүп каан огурезим.
Чечектери үнүп кээрге,
Челээш өңнүг огурезим.

- 1** Шүлүктү шээжилеп алыңар.
2 Ногаалар дугайында тывызыктар билир силер бе? Эштериңерге тыптырыңар.

Щ

Тыва сөске биживес
дыка элдеп демдек бар,
Орус дылдан алган сөске
Ону бижиир болгай бис.
Ол чүү деп үжүгүл?

Дыргакка ол
Дыка дөмей,
Дың үш диштиг,
Тывыңар чээ?

«Щётка» деп сөске бижиир
«Щ» деп үжүк ол-ла болгай.

Ф

Ийи холуң быктың орта
Ийлендир салывыдам.
Кандыг үжүк хевири аа
Карааң орта көстүп кээр-дир?

Ь

Арыг тыва эвес сөстөр
Адаптарга, кыстына бээр,
Артында-ла, чымчаш кынныр,
Ады безин «чымчак демдек».

Шын адаайн

Үргүлчү шын
Адаттынмас
Аажок берге
Үжүктер бар.

Оларны мен
Онза, тода,
Аяннаштыр
Адаксаар мен.

Бир-ле дугаар
Берге үжүк
Ыргак баштыг
«Р»-ла болгай.

Адаарымга,
Артында-ла
«Ыл»-ла, «ыл» боор,
Ырма сынчыг.

«Хоорай» дээр дээш,
«Хоолай» дээр мен,
Утказы-даа
Уг чок боор-дур.

«Кортук» деп сөс
«Колдук» апаар.
Хамык өөрүм
Каттыржыр-дыр.

Чамдык чүве
Чаңгыс-ла ол
«Р»-га чүге
Ынактарыл?

Ыттар ылап
«Р»-га ынак.
Шугулдаанда,
Шуут-ла «рр» дээр.

Каарган мырай
«Кар-р-кар-р» дээр.
Кара элдеп
Кайгамчык куш.

А мен «р»-ны
Чараш кылдыр
Адай албас
Чөгенчиимни.

Ээремчик

Аякмаа канчангаш-ла көөрге, ванна иштинде ээремчик кылаштап турган. Даваннарының хөй-хайы-даа кончуг. Санап көөрге, сес болган. Ол кижиге көрүп каш, дүвүрөп эгелээн. Дезерин бодап, ваннаның ийлеринче халбактанып үнерин кызыткан. Ындыг кончуг кадырны өрү, чеже-даа хөй даванныг болза, кайын үне алыр. Бичии өрү үнгөш, дедир-ле соястап бады кээр бооп-тур. Адак соонда, сес даванын чыыра тырткаш, бөкпейип чыдып алган. Байгы шаа төнгени-ле ол боор.

- 1 Ээремчиктиң даваннары каш-тыр?
- 2 Ээремчик ванна иштинден кандыг арга-биле үнүп болурул, уруглар?

Тывызык

Хаяазынга карак,
Халыырынга орук.

Ээремчиктиң иштинде тускай суук бүдүмелдер үндүрөр бестерлиг. Ооң дузазы-биле ол дузаан кылыр. Ол дузаанга ымыраа, сээк, курт тудуп чиир.

Анай

Тоол

Хөлчөк-даа изиг хүн болган. Анай шаа төнгөш, какпак хая баарынга чыдыпкан.

Авазы чүм оътка таварышкаш, ону харамдыгып чиир дээш, оглун бичии када утту каапкан. Бир көөрге, оглу чок. Ол-бо дилеп, боску дунгуже, кый деп чадап каан. Өөрү база чанып бадыпкан.

Анай оттуп кээрге, хүн ажар четкен. Авазын кыйгырган:

— Маа! Маа! Ав-ай!

Кым-даа харыылаваан. Аалының кайдазын анай уткан. Уш-баш чок маңнааш турупкан. Бир кырлаңны ашкан. Оон бирээни эрткен. Муңгаш-талган. Адаанда-даа, үстүнде-даа чалымнар. Дедир халып каан. Халып-ла орган, халып-ла орган. Дүн дүшкен...

Эртенинде бир-ле черге өг дег кара даш кырынга үнүп келгеш, эткен:

— Маа! Маа! Ав-ай!

— Мээ! Мээ! Ог-луум!

- 1 Бо тоол кижини кандыг болурунга өөредип турар деп бодаар силер?
- 2 Тоолга элээн каш айтырыглардан тургузуңар.

Дилги биле ыттар

Тоол

Дилги хову кежир магнап бар чораан. Канчангаш-ла бир-ле черден ыттар халчып келгеш, дилгини сүрүп-ле эгелээн.

Дилги-даа бар-ла шаа-биле магнап-ла каан. Магнап-магнап, адак соонда төш адаанда үңгүрже кире бергеш, дилги боду бодундан айтыртынган:

— Кулактарым, чүнү канчалдыңар, кулактарым?

— Дилгижекте ыттар тудуп чивезин дээш, кулак салып, дыңнаалап пат болдуvus...

 Тоолду оон ыңай уламчылап чогаадыңар.

Шын номчуңар.

Атты адаар. — **Аътты** мунар.

Этти эдилээр. — **Эътти** чиир.

Каът хөй каттыг. — **Кат** хөй витаминниг.

Шүлүктү номчуңар. Шээжилеп алыңар.

Степан Сарыг-оол

Чечектерим

Чечектерим чараштарын,

Четчип үнүп келген-дирлер.

Уйнуң-уйнуң, уйнуңнар,

Увай, эчээ, чараштар.

Хүннүң чырыын хөйлең кылган,
Хүлүмзүржүп турганын көр.
Уйнуң-уйнуң, уйнуңнар,
Увай, эчээ, чараштар.

Шупту менче карак базып,
«Сугдан бер» деп дилеп турлар.
Уйнуң-уйнуң, уйнуңнар,
Увай, эчээ, чараштар.

Мук-мук кылдыр ырлап чыдар
Бугамның суун ажыттым-на.
Уйнуң-уйнуң, уйнуңнар,
Увай, эчээ, чараштар.

В. Бианки

Майышкак Санька

Койгун уругларның бажыңыңа кыштаан. Ол маңаа мырыңай өөренип калган. Уруглар ону Санька деп адап алган. Чамдыкта печка адаанче кире бергеш, аңаа удуп чыдар. «Санька, үнүп кел! Үнүп кел, Санька!» — деп кыйгырар. Капуста бээр боор деп бодааш, дораан үнүп келир. Ындыг-ла кончуг мугулай эвес болганы ол-дур.

Ол уруглар-биле чаштынып ойнаар турган. Санька бир-ле хүн уруглар-биле чаштынып ойнап тургаш, сарай адаанче кире берген. Уруглар чаптанчыг койгунну оон уштуп алганнар. Арыг иштинче маңнап кирген болза, аңаа кым чедер боор! Ооң даваннары узун-на болгай.

- 1 Койгун каяа кыштааныл?
- 2 Санька уруглар-биле кандыг оюн ойнаар турганыл?
- 3 Койгун дугайында ыры, шүлүк билир силер бе?

Шай

Шай — өг-бүлеге хүндүлүг чем. Өгге келген улуг-даа, бичии-даа кижиге тыва чон бир дугаарында-ла шайын кудар.

Шаанда тывалар шай кылдыр шеңне дазылын, хадың чекпезин, ыт-кадын, черлик-шайны чыып алыр чораан.

Шай хайны бээр. Ону сүттээш, он катап саарар. Шайның үстүн чашкаш, хөнекке кудар. Баштай бодунуң аяанга кудуп алыр. Аас-кежиин арттырып алыры ол.

- 1 Шай — өг-бүлеге кандыг чемил?
- 2 Шай кылдыр тывалар кандыг үнүштер чыып алыр чорааныл?
- Чаа хайындырган шайның үстүн чүге оран-таңдыже чажарыл, улуг улустан айтыргаш, бижип алыңар.

Тывызык

Көп кижиге хүрээледи.
Хүрең адым чыраалады.

Шайывыс

Сөзү Ч. Кара-Күскенини
Аялгазы А. Тановтуу

Хүннүң ишкеш пөкпес-даа,
Хүндүткелдиг чемивис —
Күзел хандыр аартап аар,
Күш-ле киирер шайывыс.

Аштаанда — тоттурар,
Аараанда — сегидер,
Шагзыраанда — сергедир,
Шайывыс, шайывыс.

Үнген-кирген улуска,
Үргүлчү-ле сөңнеп бээр,
Чугаа-соотту өөскүдөр,
Шынап чаагай шайывыс.

Аштаанда — тоттурар,
Аараанда — сегидер,
Шагзыраанда — сергедир,
Шайывыс, шайывыс.

 Ырыны өөренип алыңар.

Огород

Арыг кыдыының бажыңнары шупту огородтуг. Аңаа картофель, тарымал тоорук, согуна, капуста, огурец, помидор, редиска, морковь дээш — чүнү-даа тарып турар.

Мээң авам огородунга ногааны база тарып алыр кижги. Ол бүгүнү тарып олуртурун аңаа орус кожалары айтып берген. Ногааны чайын ажаарыңга уруглары бистер шыдаар-ла шаавыс-биле ававыска дузалажыр бис.

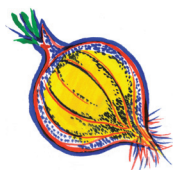
Суггарарда база амыр. Огород суггарар дээш, улус Чаа-Хөлдүң суун суур бажыңдан чире каскаш, бадырып каан. Ол база бир чаа ун апарган. Ол ун бистиң херимивис кыдыы-биле шөйлүп баткан Огород дүжүдү чаагай боорга, бичии уруглар дыка амыраар.

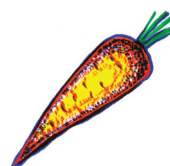
огурец

помидор

согуна

морковь

капуста

- 1 Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалаңар.
- 2 Чуруктарны көрүңер, огородка чүнү тараан-дыр?
- 3 Ногаалар-биле кандыг чемнер кылырын билир силер бе? Силер огородуңарга чүнү тараан силер?

Кажар кушкаш

Хензиг-даа болза, ажилгыр, тывынгыр, эрес, кажар кушкаш бооп-тур. Уяны ийи хана аразында кыстындыр, бичии өрү тудуп алган. Ону кургаг оът-сиген, чөөк-биле ыяк аргып тургаш туткан. Швергинин канчаар ону!

Балконга уя кылган чылдагааны — кижилерге чоокшулап аар дээш ынчанган боор. Кижилер-биле өңнүктежип, оларның ажык-дузазын көрүксеп чоруур кушкаш-тыр ийин.

Ие кушкашты-даа, ооң бичии төлдерин-даа азырап эгелээн мен. Хааржак кырынга бичии чалгыяк тавакка суг-даа кудуп, чиңге-тараа-даа уруп берип турган мен.

- 1 Кушкаштың балконга уя кылган чылдагааны чүл?
- 2 Ие кушкашты, ооң төлдерин чүнүң-биле азырап турган-дыр? (Харыызын сөзүглелден тывыңар.)

Көк-хөкпештер

Эртен эрте чүве. Чаа-ла оттуп келгеним ол. Бир-ле чүве соңганы «тук-тук-тук» кылдыр соктай берди.

Орундан тура халааш, соңга пөзүн бакылай бердим. Форточкадан үндүр азып каан эътте көк-хөкпештер олур. Бар-ла шаа-биле эътти соктаан

олурлар. Оон чаг уштуп чиир дээш ынчап турарлар дийин.

Көрүп-ле, көрүп-ле тур мен. Бажында кара бөртчүгөш бар... Ооргазы, чалгыннары, кудуруу боралдыр. Хөрээ чидиг сарыг.

Ында көк-хөкпештер шупту дөмей. Хөөкүйлерниң чаражын, чаптанчыын!

- 1 Көк-хөкпештер дээрзин чүден билип алырыл?
- 2 Чечен чугааның кыска утказын чугаалаңар.

Хуулгаазын сөстөр

Сөстөр янзы-бүрү болур: улуг, бичии, хөглүг, эвилең-ээлдек, хүндүткелдиг, чалгааранчыг, каржы-дошкун дээш оон-даа өске.

Кандыг-даа кижини улус-биле чугаалажырда, экии, болур бе, болур ирги бе, чөпшээреп көрүңер, четтирдим, моорлаңар, солун чүү тур, силерге чедиинкинерни күзедим, байырлал-биле, Чаа чыл-биле, Шагаа байырлалы-биле дээн ышкаш сөстөрни ажыглаар. Олар — хуулгаазын сөстөрдир. Хуулгаазын дээрге илби-шидизи-биле эки кижини кылдыр хуулдуруптар дээн уткалыг.

Бир эвес каржы, кадыг сөстөрни кайы-хамаанчок сөглээр болза, багай талаже хуулдуруп болур.

Авай, ачай, эш-өөр дээн ышкаш эргелиг сөстөр база бар. Хамааты кижиг бүрүзүнгө эң үнелиг сөс — Төрөөн чурт.

- 1 Сөстөр кандыг болур-дур?
- 2 Хуулгаазын сөстөрдөн адап көрүңерем. Оларны кажан ажыглаарыл? Чүгө ол сөстөрни хуулгаазын дээрил?
- 3 Кадыг, каржы сөстөрни ажыглаар болза, кижини канчаар хуулдурарыл?

Юрий Кюнзегеш

Чаагай сөстөр

Чаагай сөстөр хайыралыг, оларны мен чалгааравайн, хүннү бадыр катаптаар мен: «Экии ыңар, эртенгиниң мендизи-биле!» деп, ажылынче чоруп турар эмчи, башкы, жылчынны, дарганны-даа мендилээр мен. «Эки хүн!» деп, дүштеп чанган бүгүдениң амыр-кадыын күзээнимни чугаалаар мен. «Кежээкиниң мендизи-биле!» деп, ажылындан келгеннерни уткуп алыр чаңчылдыг мен.

- ! Эвилең-ээлдек сөстөрдөн адаңар. Оларны ажыглап тургаш, кыска чугаадан тургузуңар.

Үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

Улугну — хүндүлээр,
бичени — карактаар.

Өрт

Өртең-Арыгның ады каш чыл бурунгаар Байлак-Арыг турган. Ынчан кат-чимис, аң-мең хөй турган. Күзүн хар чагбаанда, коданнар бо-ла агара берген олулар. Кат быжа берген үеде, катсыг чаагай чыт кижини шуут магададыр. Чодураалар чокпак-чокпак, чодур кара апарган будуктары черже эгли берген турар. Кызыл-кат дээрге арыг иштин кызыл чайт кылыптар. Инек-караан чүү дээр ону!

Бышкан чыжыргана күзүн, кыжын Байлак-Арыгның сай кыдыгларын, бөлүк-бөлүк ортулуктарын, суг уннарын сап-сарыг өң кириптер.

Бир чазын Байлак-Арыг өрттени берген. Улус өрттү өжүрүп чадап турда, улуг хат хадаан. Өрт кежээлеп барган. Улус шупту тын менди дезипкен. Ол халаптыг өрт кат-чимистиң сыптарын, аң-меңин узуткап каапкан.

Кым өрт үндүргенин тодарадып келирге, оттуг-ыяш чажырып алган чораан оолдар болган.

- 1 Байлак-Арыг чүнүң-биле бай-байлак турганыл?
- 2 Өрттүң болган ужуру чүдел?
- 3 Өрттү болдурбас дизе, кандыг дүрүмнерни сагыыр болза эки, билир силер бе?
- 4 **Өрт айыылдыг дээрзин сактып алыңар!** Өрт болу берзе, өрт чериниң каш деп дугаарынче долгаарыл?

Өрттен артпас,
өлден артар.

- 1 Бо үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.
- 2 Ооң бадыткалы кылдыр «Өрт» деп чечен чугаа-биле түңнеңер.

Ыттың эш дилеп чорааны

...Адыгдан чарылгаш, ыт арыгже маңнап кирип каан. Ол-ла маңнап чорааш, боолуг кижиге таваржы берген. Ыт чугаалап-тыр:

— Кижиге, кижиге! Кады чурттап көрээлем!

— Ынчаалы харын. Кады-кожа чурттаарыңга катчып тур мен! — деп, кижиге харыылаан иргин.

Ыт биле кижиге кады чурттай берген. Бир катап караңгы дүңе араатан кедеп кел чыдарын ыт чыт хап билип каан. Ыт чиртиледир ээре берген. Ыттың үнүнден кижиге оттуп келген.

Ол коргар туржук, мынчаар алгырган иргин:

— Ээр-ле, ээр-ле, коданчы ыдым! Чедип келзе, кулугурну ызырывыт!

«Чогум чүве бо-ла-дыр! Чырык чер кырында кижиден артык дидим чүве чок-тур! Бүгү назынымда кижиниң өңнүү болуп артып калыйн» деп, ыт боданган иргин.

- 1 Ыт ээре бээрге, кижиге чүү дээнил?
- 2 «Ыт — кижиниң өңнүү» деп чугаадан тургузуңар?

Аът — кижиниң буду.
Ыт — кижиниң кулаа.

Николай Куулар

Шынчы өңнүк

Хензиг эник сыйыңайнып,
Херимдиве сыңнып чүткээн.
Хедер, каржы бажың ээзи:
«Херээң чок!» — дээш, үндүр иткен.

Ону көргөн Буян деп оол
Ол-ла дораан дуза каткан:
Баштай тоттур чемгергештиң,
Бажыңынче алгаш барган.

Эник күжүр өзүп келгеш,
Ээзиниң буяны дээш
Аал-чуртче оор киирбес,
Аажок шынчы өңнүк болган.

- 1 Эниктиң ээзиниң дугайында чугаалаңар.
 - 2 Буян деп оолдуң аажы-чаңының дугайында бодалдарны шүлүктен бадыткаңар.
 - 3 Эник өзүп келгеш, кандыг ыт болганыл?
- Силерниң бажыңыңарда ыдыңар бар бе? Ыдыңар дугайында чугаадан бжиңер.

Иви мыйызы канчап тывылганыл?

Иви мыйыс чок чораан. Иви каас-коя болгаш мыйыстыг болурун күзеп келген. Ол мажаалайның мыйызын ачылай берген.

Чатпагар мыйыстарын мажаалай хоора тырткаш, ивиге берип каан. Бажы чиигеш дээн. Шырышка-даа чоруурга, ижээнге-даа чыдарга, шаптыктаар чүве чок апарган. «Моон соңгаар мыйыс эдилээн херээ чок — деп, мажаалай бүдүү боданган. — Иви ачылап алган мыйыстарын эккеп бербес чүве болза, аңаа хорадавас мен» деп бодап алган.

Иви дээрге мажаалайның мыйызын ачылап кадапкаш, хииктелдир девиржип, сиртиледир тепсенгилеп, халып ыңай болган. Харлыг дүвү доозунналып туруп калган иргин.

- 1 Иви мыйызы канчап тывылганыл?
 - 2 Абзац бүрүзүн ийи катап номчааш, айтырыглардан боттарыңар тургузуп көрүңерем.
- Кандыг сөстөрнің утказы билдинмес-тир, ушта бижип алыңар. Ол сөстөрнің тайылбырын словарьдан көрүңер.

Ижер-чири онзагай,
иви малым чаптанчыг.

Номчуңар.

Тыва уруглар чогаалының үндезилекчилериниң бирээзи Олег Өдөрбеевич бодунуң бичии номчукчуларынга дыка хөй шүлүктөр болгаш чечен чугаалар номнарын бараалгаткан. Ооң «Бичии өңнүктөримге», «Тывынгыр оол», «Харым каштыр?», «Чолдак-Ашак», «Хуулгаазын кажыктарым», «Дөстүнместер» деп номнарын кымнар номчуваан боор! Оларның иштинден «Хуулгаазын кажыктарым» деп ному дээш авторга Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тывыскан.

 Чогаалчының номнарын библиотекадан бижидип алгаш, номчуңар.

Олег Сувакпит

Аяс

(Үзүндү)

Тывалаар-даа, орустаар-даа,
Тывызыктап, шүлүктээр-даа,
Адын бижиир, саннар санаар,
Адрезин база билир.
Ада-ие чүү-ле дей-дир,
Аайындан черле эртпес:
Орун-дөжээн боду эдер,
Оран-сава аштап чугжур.

Идик-хевин камнап билир,
Ишкээр-дашкаар октавас-даа,
Чамдык тенек оолдар ышкаш,
Чамга-хирге боравас-даа.
Келген улус ынчангаштың
Кежээпей деп атты берген.

Николай Куулар

Чоргаараар бис

Оглувус ам эртениң-не
Озалдавайн школа баар.
Демдектери — шупту дөрт-беш,
Тергиин эки өөреникчи.

Кичээлдерин кылып турда,
Кичээнгейлиг, кызымак-даа.
Эмин эрттир эвес-даа бол,
«Эр хей!» дижип мактай бээр бис.

Эртем-билиг узун оруун
Эртер дээштиң, тура дүшпес,
Соруу быжыг оглувуска
Чоргаараар бис, идегээр бис.

- 1 Ийи аңгы чогаалчының шүлүктериниң уткаларын деңнеп, сайгарыңар.
- 2 Шүлүктерниң бирээзин шээжилеп алыңар.

Хоптак сеткил

Бир-ле чайын чүве-дир. Ооржак ирей чайлаан арыглап, аштаар дээш, оглу Мерген-биле чедип келген.

Чайлаанга келгеш, аьттан дүшкеш, кажаага келген. Кажааже кирип орда, сиден аразындан дилги үне халааш, мырыңай ирейниң баарынга шөйлүп барып дүшкен.

«Бо канчап турар дилги боор?» деп, ирей бо-даан. Ыңай-бээр көөрге, чүү-даа чок! Оон дилгиге чоокшулап келирге, оозу өлүп калган бооп-тур. Ам канчаар, олчаны октаптар эвес, кезин союп алыр дээш, боскун тудуптарга, борбак чүве бар болган. Бачыттыг чүве мында болган-дыр дээш, ооң бос-кун чара кезиптерге, улуг кара күске уштунуп келген. Хоптак дилги аңаа харып өлген бооп-тур. «Хоптак сеткил ара дүжер» деп чоннуң мерген сөзү ол-дур.

- 1 Сөзүглелди чүге «Хоптак сеткил» деп адааныл?
- 2 «Хоптак сеткил ара дүжер» деп мерген сөстүң ханы утказы чүдел?

Сыгыртаа — бичии хууң

Бичии уругларга эң-не чаптанчыг сава сыгыр-таа болур. Кыс уруг кылаштаптар апаргаш-ла, сыгыртаазын черле кагбас. Ол ойнаарда, суг-

лаарда, өшкү саарда, кат чыырда-даа, черле кагбас ынак савазы ол. Ынчангаш улуг улус кыс уруг төрүттүнгөн дивес, «Өшкү-Саар болду» дээр.

Сыгыртааны ус-шевер кижилер кылыр. Ону теректен иштин хозадыр шүңмек кержек-биле чазап кылыр. Хадың тозун карттап алгаш, дүптээр. Хола-харагандан шоптулар чазааш, аразын чоок-чоок кылдыр кадагылап аар. Сыгыртааның тудазын «баа» деп адаар. Ол багны аът кудуруунуң хылын үш каът кылдыр өрээш, сыгыртааның аксының эриинде үттерге суккаш, дүүп каар. Даштыкы хевирин чидиг бижек бажы-биле угулзалап каастааш, үс-биле чаап алыр, будуп ап-даа болур.

- 1 Чечен чугааның утказын чугаалаңар.
 - 2 Сыгыртаа дээрге чүл? Ону канчаар кылырыл?
- шүңмек кержек, хадың тозу, хола-хараган, шопту, кудурук хылы.

Борис Чюдюк

Чараш чуртум

Оргу-Ыяш болгаш Эзим адаанга чайлаан аалдар Шивилиг белдиринден куду Мугур-Талга кээп хонуптар.

Мөңгүлек болгаш Алдыы, Үстүү Ажыктарның аалдары Мешпен-Хөлдүң кастыктарына хонар. Күзеглээри ол.

Шивилигниң, Мугур-Талдың, Ооругнуң араттары тараазын ажаап кириптер. Өскелери оларга улажыптар...

Алдар-сураглыг Шивилиг аржааны долгандыр мал одарлыг. Иштик черлеринде тарылга шөлдүг чараш чуртум дугайын бижидим.

- 1 Чечен чугааның утказын чугаалаңар.
- 2 Шивилиг аржааны кайы кожуунда турарыл? Оон өске кандыг аржааннар билир силер?

Борис Чюдюк

Хемчиим бажы Бай-ла-Талым

Хектер эткен дыттыг Бай-Тал
Хемчиим бажы болбас ийикпе.
Хенче сүрүү дешкилешкен
Хертек, Салчак болбас ийикпе.

Итпик эткен дөргүн Бай-Тал
Ие-черим эвейикпе.
Итпек-хойтпаа савазыраан
Иргит, Монгуш эвейикпе.

Саяк, чыраа аъттар мунган
Сааяны, Күжүгетти.
Хоюн малдааш, сарлыын малдааш,
Кожай дирткен Хомушкуну.

Мешпен-Хөлге дүннээн куштар
Чаржып эдер шыктыг Бай-Тал.
Меңги чечээ Мөңгүлектиң
Баарын чурттаан чоннуг Бай-Тал.

- 1 Шүлүк биле ырының ылгалын тайылбырлаңар.
- 2 Ырының аялгазын улуг улустан айтыргаш, кады ырлажыңар.

Бурунгу өгбелеривистиң чагыгларын номчуңар.

Монгуш Кенин-Лопсан

Бурунгу өгбелерниң амгы салгалга чагыглары

Шаандагы тывалар уруг кудун ойнааракта тудуш кылдыр көрүп чораан, ынчангаш ойнаарактарны үреп болбас, кочулап сөглөвөс. Хеп чок ойнаар-кыс турбас.

* * *

Куштар оолдарын өлүрери хоруглуг. Кижини төлү, куш төлү бир дөмей салымныг дээр. Кээргээчел чорук кижиниң чаш назынындан эгелээр.

* * *

Кат-чимис үнер үнүштерни сыгары хоруглуг. Инек-караа, кызыл-кат, көк-кат, честек-кат чыырда, чүгле борбак-борбак каттарын үзе тырткылап аар болгаш, чаңгыс будук безин сыкпас чаңныг чораан. Пөш кезери хоруглуг. Чодураа, чыжыргана үнер черлерниң ыяжын кеспес.

Черден үнер чечектерни чулары хоруглуг. Чечек биле чаш уругнуң куду акташ дижир, ынчангаш шаандагы тывалар чечек чулбас сүзүктүг чораан. Черниң кырында дагларны, хемнерни, үнүштерни тыва кижиге шагдан бээр хумагалап чораан.

* * *

Бичии кижиге оттуг кезек тудуп алгаш, ойнап болбас чоор. От дээрге тыва кижиниң бурганы болур.

* * *

Мал өзээн черге бичии чаштар барбас чоор. Бичии кижилер хан төгүлген черни көрбес ужурлуг.

* * *

Бичии чаштар улуг кижиниң мурну-биле эртпес. Бичии чаштар улуг кижиниң мурну-биле эртер болза, кедизинде кырып келгеш, хүндүледир кижизи чок болур дижир.

Бичии кижиге аяк сунарга, ийи холдап алыр. Сунган аякты бичии кижичаңгыс холдап алыр болза, хырны аштаар дижир.

Бичии кижичаңгыс аяк дүвү дырбап болбас. Бичии кижичаңгыс аяк дүвү дырбаар болза, аш болур дижир.

* * *

Оол уруг акызы-биле сөс маргышпас. Оол уруг акызының сөзүн дыңнапас болза, тенек кижичаңгыс болур дижир.

Кыс уруг угбазының чанынга доңгун (каржы) сөс сөглөп болбас. Кыс уруг угбазының кулаанга дыңналдыр каржы сөс эдиптер болза, кады ойнаар эш тыппас апаар дижир.

 Өгбелеривистиң чагыгларын үргүлчү сагып чоруңар. Бичии дуңмаларыңарга чугаалап берип чоруңар.

Монгуш Кенин-Лопсан

Сүт

Ак сүт! Бурган суксуну сүт! Тыва кижиниң ак сүт чажып чалбарыыр чүдүлгези шагда турган. Ам-даа туруп турар болгаш моон соңгаар-даа артып калыр ыдыктыг чүдүлгези-дир.

Ажы-төлүнүң каң кадык болурун күзээн кижичаңгыс оран ээзинге сүдүн чажар.

Ал-боду, ажы-төлү тодуг-догаа чурттаарын күзээн кижичаңгыс ак сүдүн чажар.

Сүт — ажы-төлдүң ак оруун алгаарыңга чаят-
тыңган дижир. Сүттү ишкеш, «чаагайын, амдан-
ныын» деп сымыранып чалбарыыр.

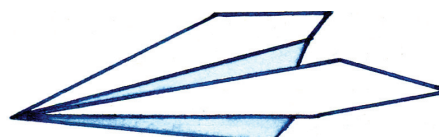
Кежээ, дүне ак сүт үндүрбес. Сүтке чүдүүрү —
ыдыктыг сүзүглел болур.

Сүттү оран ээзинге чүге чажарыл? Харызын сөзүг-
лелден тып бжиңер.

«Самолёттар»

Саша бисте «конструктор»,
«Самолёттар» кылып турда,
Салымныг төл. Агаардыва
Салып турда, амыр денен.
Ону өөрү өттүнгештиң,
Ол-бо чүктен эңдерлип кээр.
«Самолёттар» ынчангаштың
Санаттынмас көвүдей бээр.
Ынчалза-даа Сашаның
Кара чаңгыс четпези бар:
Ынча көвей саазынарны
Канчап черле үрегдээр боор!
Саазын дээрге ыяш-тыр ол.
Садып тыппас ховар эт-тир.

- 1 Сашаны чүге «конструктор» дээнил?
- 2 Саазынны чүге камнаарыл?
- Кавычка демдек дугайында башкы тайылбырлаар.

Ашактар чугаазы

... Бир даглыг черге дыштанып ор мен. Чанымда ийи торлаа дүүреп, ыңай-бээр ужуп-даа турар, катап кээп хонуп, мени дескиндир маңнажып-даа турар. «Мында төрүп алган-дыр ийин болар» деп бодап ор мен.

Канчангаш көрейн дээримге, хараган дөзүнде уяда чуургалар чыдыр. Шай хайындырым үе четпээнде, демги чүвелер частып эгелээн. Бараа кайгамчык! Өске куштар оолдары баштай думчуун уштуп алгаш, хавыын буза чүткүп үнер ышкажыгай.

Торлаа оолдары ындыг эвес чүве-дир, анаа-ла ушта халыгылап кээр. Хавыы бар ышкажыгай? Бижек-биле узун дургаар ийи деңге кезипкен чүве дег, хоорулгаш, чазылган чечек дег, ала хөлүнде ажыттына бээр дивес сен бе.

Төймек-төймек чалгыннарлыг, боралдыр-боралдыр, эргек ышкаш торлаа оолдары улаштыр-улаштыр үнүп-ле тур. Хөй-хайын чүү дээр сен! Санап орарымга, шупту он сес болду. Хавык ажыттынган соонда, ыяавыла сыйтылаар чүве-дир. Ада-иезиниң дүүреп турары-даа хөлчок, мени теп каар чеде берген. Дүрген-не дезипкен-дир мен.

- 1 Чечен чугааның кыска утказын чугаалаңар.
- 2 Чогаалга хамаарыштыр айтырыглардан чогаадыңар.

Бодаган

Теве, өске мал ышкаш, чылдың төрүвес. Ооң эңгиннери, ийи чыл болгаш, бодаганнаар.

Чаа төрүттүнген бодаган кончуг мунчу амытан. Ону бир дүн-хүн иштинде кидиске ораагаш, кургадыр. Кидиске ораавас болза, бажын черге моңнапкаш, өлүп болур. Ооң соонда кургаг кажаага тургузуп, адаанга өдек төгер. Кажааның температуразы чаңгыс аай болуру чугула.

Баштайгы үеде бодаганны иезинге хүнде ийи катап эмзирер. Ону кижиге тудуп тургаш эмзирбес болза, мунчургай, шүшпең болганындан боду ээп шыдавас. Ийи-үш хонганда, ол боду иезин ээп, кылаштап турар апаар. Ол өйде ону дашкаар, өлшык черже черле үндүрүп болбас. Хамаанчок салыптар болза, аарыг-аржыкка таваржып болур. Бир эвес оглу өлүп каар болза, иези буугуп, карактарының чажы борбак-борбак бадып, ыглап-ла, ыглап-ла турар. Оъттавас-даа, өдектен үнмес, арып-доруптар.

- 1 Тевениң оглун канчаар адаар-дыр?
 - 2 Бодаган төрүттүнүп кээрге, канчаар ажаар турганыл? Чүгө?
 - 3 Теве бистиң республикада кайы кожууннарда барыл? Ооң ажыы чүдел?
- Бодаган, мунчу, моңнаар.

Эник

Херим иштин бир кылдыр дагаа ойладырынга эник эриге берген. Хаалга адаа-биле үне халааш, шыкче углай маңнап чоруп каан.

Селеске даш кырында шимдинипкен, хүнге дөгеленип орган. Эник дуюкаа кедеп чедип келгеш, олче шурай-ла берген! Ооң кудуруундан сегирип алган. А селеске чүткүүрге, кудуруу үстүп, эниктиң диштеринге арткан, боду даш адаанче чаштына берген. Эник шүш дээш, кудурукту октапкаш, селескениң соонче халаан. Ол ам ында кайын бар боор! Селеске шагда-ла даш адаанче кире берген, бодунга чаа кудурук өстүрүп ап олулар-ла болгай.

- 1 Чогаалды номчааш, кыска утаказын чугаалаңар.
 - 2 Чогаалчы селескени «бодунга чаа кудурук өстүрүп ап олар-ла болгай» деп чүге ынча дээнил?
- Эриге берген, хаалга, дөгеленир, дуюкаа.

Ээзинге шынчы өңнүк,
Эргининге эргелиг кадарчы.
Хензиинде — чаптанчыг,
Кедизинде — коданчы.

- Шүлүкке аттан бер. Чүнүң дугайында бижээн-дир?

Шүлүктү аянныг номчуңар.

Юрий Кюнзегеш

Дуруяалар

Турлаг чуртун сагынгаштың,
Дуруяалар чанып келген,
Коңгулуур дег үнү-биле
Коңгуй-хооктап ырлап орлар.

Дуруяалар чанып келген.
Чылыг хүннүң херелинге
Чыргап, таалап дөгеленген,
Турум сугда хүнзеп турлар.

Шывык ышкаш даваннары
Шылагыже, байлаң кайгаар,
Тулаа, шынаа каасталгазы —
Дуруяалар ужуп келди.

Дуруяалар дугайында одуругларны ушта бжиңер.

1

Шүлүкте чылдың кандыг үезин бижээнил? Чүге ынча деп бодап турар силер, харыыңарны бадыткаңар.

2

Дуруяаларны чүге эжеш куштар дээрил? Улуг улустан айтырып алгаш, түңнелден үндүрүңер.

Эжеш кушту дуруяаны,
эжинден черле чарбас!

Теве-Даш

Орук унунда артты-даа, доскут хемчигешти-даа, чайлагның бодун-даа Теве-Даш дээр. Тывада Теве-Хая деп черлер-ле хөй. Оларны хаяның хевир-дүрзүзүн көрүп, ынчаар адаар. А бо черде ындыг хая чок.

Орукта, хая кызаалаан арт кырында, он шаа базым хире черде улуг инек-даштар бар. Кижидодаарга, бо черни Инек-Даш деп алгы дег. Чок. Мында бир ужур бар.

Ээр-дагыр орук даштар аразы-биле эрткен. Олап чүьктүг шары каяа сыңар ийик. А теве бедик мал болгай — чүьгү даштарга дегбейн, кыры-биле эрте бээр. Ынчангаш ук черни Теве-Даш деп адаан. Ам-даа ынаар көжүп баарда-кээрде, чүгле теве херек.

- 1 Сөзүглелдин кыска утказын чугаалаңар.
 - 2 Теве-Даш деп черниң ады канчаар тывылган-дыр?
 - 3 Чүге Инек-Даш деп адавааныл?
- Доскут, инек-даш, хая.

Эдуард Мижит

Акым

Экии. Мени Течик дээр. Течик дээрге мээң шын адым эвес-тир ийин. Ынчалза-даа шупту улус мени Течик дээр. Акым Ай-Демир школада өөренип

турар. Акым үргүлчү-ле номчуттунар, номчуп алган номнарын меңээ дыка солун кылдыр чугаалап бээр. Акым дыка кезжээ кижиге — инек, хаван, дагаа кажаазын, херим иштин аштаар, огород суггарар, чашпанын чулар, оон-даа хөй ажыл кылыр. Өөренири база эки. Ачавыска база машиназын кылчып, дузалажыр.

- 1 Течиктин акызы кандыг оол-дур?
 - 2 Э. Мижиттин «Течик» деп номун библиотекадан бижидип алгаш, номчуңар.
- Акыларыңар дугайында чугаадан бижигеңер.

Шүлүктү аянныг номчуңар.

Юрий Кюнзегеш

Мөнделелер

Даңгаар эртен үңгүрүндөн
Тарбаганнар үнүп келгеш,
Таваар оъттаар. Хүннээрекке
Таалап, чыннып, дөгеленир.

Деспек черге **мөнделелер**
Дешкилежир, хербектежир.
Элик, хүлбүс эртсе-дүшсе,
Эдерти-ле кайгап орар.

Аргар кежи аңдара кеткен
Эңчы оолду эскерип кааш,
Мортуктарлыг үңгүрүнче
Борбаш-барбаш кире халыыр.

Карартыр парлаан сөстөрнүң утказын словарьдан тыпкаш, кыдырааштарыңарга бижип алыңар.

1 Тарбаганнарны бижээн одуругларны номчуңар.

Мөгейип каайн

Сериин салгын хадымырлаан
Сентябрьның бирниң хүнде
Башкым келгеш, бажым суйбааш,
Партага олуртуп каан.

Дижим курзук, холум кандай,
Дидим эвес, пөрүк мени
Эртем-билиг оруу-биле
Эдерткениң уттундурбас.

Силер ышкаш сеткил арыг,
Шевер, бөдүүн башкы болуйн,
Хүндүткелдин демдээ кылдыр
Күдүк базып, мөгейип каайн.

1 Шүлүктү аянныг номчуңар.

2 Шүлүкте кымга четтиргенин илередип турар-дыр?
Чүгө?

Солун арын

Хөй сектер орнунга уткалыг сөстөр болу бээр кылдыр ийи ажык үжүктөн кииргеш, шын номчу. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаат.

Үлегери:

Ч ... Р — чаар, чыыр, чуур, чиир.

Хар чаар. Бис кат чыыр бис. Мен сава чуур мен. Дуңмам чем чиир.

Ч ... Р

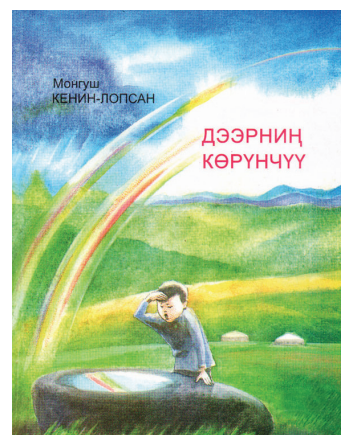
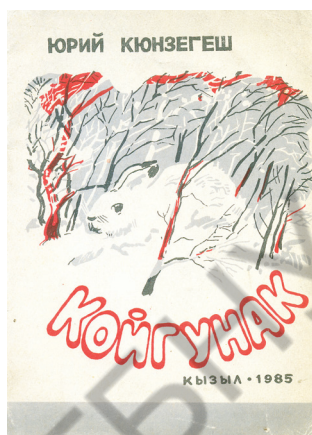
Б ... Р

К ... Р

С ... Н

Ш ... Р

Х ... Р

- 1 Номнарның даштын хайгаараңар.
- 2 Оларның аттарын кичээнгейлиг номчуңар. Авторларын адаңар.
- 3 Кайы авторнуң чогаалдарын номчаан силер, сактып чугаалаңар.

Дараазында сөстөрдө кирген үжүктөр-биле уткалыг сөстөрдөн тургус. Бир сөске чаңгыс үжүктү ийи катап киирбес. Чамдык сөстөр 2—3 уткалыг (чан — чанар, чан — чарын бажы — чан бажы-даа дээр).

Үлегери:

Мал — ал, ма, ам.

Ала — ал, аал, лаа, ала.

Лама — 9 сөс, малчын — 24 сөс, чала — 10 сөс, чарын — 9 сөс, ачам — 6 сөс, чээрен — 5 сөс тургузуп болур.

Тывызыкты тывыңар.

Леонид Чадамба

Кым-дыр мен?

Ынак, чылыг бажыңныг мен —
Ыяш дйттың коңгулу ол.

Тодуг, чаагай чемиштиг мен —
Тоорук болгаш чочагай ол.

Торгу ышкаш хоюг дүктүг
Тонум чылыг — доңмас-даа мен.

Кулактарым сыргаларлыг,
Кудуругум сеглең, чараш.

Аңнарның эң бичези мен,
Алдын ышкаш өртектиг мен.

Өлүктөрнің бирээзи мен —
Өңнүктерим, тывыңар чээ?

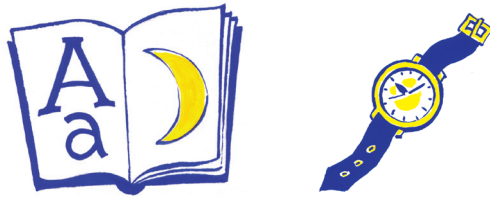
Утказын тайылбырлаан сөстөр

авыралдыг	—	буянныг
амыраан	—	өөрээн
ачылыг	—	дузалыг
барба	—	хөмден даараан улуг тыва сумка
дагыл	—	Бурган баарынга чула кыпсыр бичии ыдык аякчыгаш
девээ	—	изиг хүнде малдың серииттенир хөлегелиг чери
дуюкаа	—	билдиртпейн
домбу	—	шаандагы тываларның эдилеп чо- раан шөйбек хөнээ
какпак	—	эңмек
мажаалай	—	адыг
майышкак	—	шоюшкак, майтак
меңги	—	дошталган хар
минчиир	—	кыдыыр
шавы	—	лама башкының өөреникчизи
шоваа	—	орлан, эрес, томаанныг
шөлээн	—	хостуг
таар	—	божа аксыр хап
таваар	—	далаш чок, оожум
төлээ	—	чоннуң мурнундан кайы-бир хуралче чоруткан кижиги
сай	—	тоорук сайы
сай	—	оонак даштар
сый	—	будукту сый согар (сыяр, сук)
чавага	—	башты өрээш, чашка кады баглап алыр каасталга
чөөк	—	өшкүнүң хылган чок хоюг дүгү

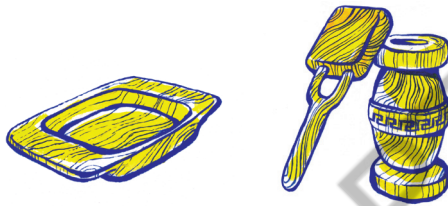

Допчузу

А-дан Ш-ка чедир үжүктөр.....4

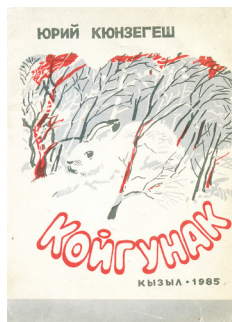
Д-дан Й-га чедир үжүктөр.....15

Эжеш ажык эвес үжүктөр.....42

Сөзүглелдер болгаш тоолдар62

Учебное пособие

**АЛДЫН-ООЛ Арья Араптановна
ИРГИТ Андриян Думен-оолович
ИРГИТ Салбакай Чал-ооловна**

ЛИТЕРАТУРНОЕ ЧТЕНИЕ. ЧИТАЕМ САМИ

1 класс

**Пособие
для общеобразовательных учреждений**

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*
Художественный редактор *В. У. Донгак*
Художники *Н. К. Шалык, М. Ч. Чооду*
Техническое редактирование и
компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*
Корректор *С. Ч. Иргит*

Подписано в печать 21.12.2020. Формат 70х90^{1/16}. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Гарнитура ТТВикварнаа. Физ. печ. л. 6,0. Тираж экз. Заказ № .

ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва
«Институт развития национальной школы», 667011, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2.

Издано в ООО «Издательство «Офсет». 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
Т. 8 (391) 231-25-07, e-mail: commerc@pic-ofset.ru